

idegen szöveg teljes gazdagságában megszólal magyarul, főleg, ha olyan műfajról van szó, amely annak idején sajnos nem honosodott meg nálunk: Rakovszky Zsuzsa tökéletesen eltalálta az eredeti hangfekvését, lejtését. A fordításon látszik, hogy kitűnő sűgője volt Daróczy Anikó személyében: lehet, hogy tévedek, de úgy képelem együttműködésüket, ahogy mondjuk egy ólomüvegablak-készítőnek sügött a középkorban egy teológus. Ha jól tudom, már elkezdtek következni közös munkájukat, a XIII. századi misztikus, Hadewych dalainak a fordítását – ehhez valóban olyan átváltozásra lesz szükség, mint amilyenre Mária vállalkozott a BEATRIS-ben. De ezt a fordítást látva, megtörténhet a csoda.

Balogh Tamás

EGY NYELVET BESZÉLTEK

K. Farkas Claudia: Jogok nélkül. A zsidó lét Magyarországon, 1920–1944 Napvilág Kiadó, 2012. 361 oldal, 3200 Ft

A nyolcvanas évektől kezdve, különösen Randolph L. Braham monumentális munkájának, A MAGYAR HOLOKAUSZT-nak¹ a megjelenése után indultak meg a történelmi kutatások a magyar holokausztról. Volt ledolgozni való hátralék: az előző évtizedekben leginkább csak néhány szépirodalmi mű és történelmi forráskiadvány lapjain jelent meg a magyar zsidók tömeges megsemmisítésének tragédiája. Az ezredfordulóig publikált munkák nagy része a rémisztő *mértékű* és sebességű pusztítás eseménytörténetének részletekbe menő rekonstrukciójával, áldozatainak számbavételével és tettesekének azonosításával foglalkozott, a leíró történetírás hagyományos módszereivel. A „miért történt meg?” – azaz az oksági összefüggéseket firtató – kérdést ebben az időszakban csak ritkán tették fel a kutatók. Talán csak egyetlen téma körül bontakozott ki olyan vita, amely a leírástól továbblépett a magyarázat felé: elkerülhető lett

volna-e több mint félmillió magyar zsidó néhány hét alatt lezajlott deportálása és meggyilkolása a háború legutolsó szakaszában, amikor már nyilvánvaló volt, hogy a náci Németország és szövetségesei a háborút el fogják veszíteni – azaz miért került sor erre, az ésszerűség minden vonását nélkülözni látszó akcióra az utolsó előtti pillanatban?²

Nyilvánvaló, hogy a magyar zsidók sorsát az ország német megszállása pecsételte meg. A mérvadó történetírók közül azonban senki sem vonja kétségbe, hogy a magyar állam intézményeinek és a társadalom egy részének támogató közreműködése nélkül a náci megszállók képtelenek lettek volna ily gyorsan és ily zökkenőmentesen kivitelezni félmilliónyi ember gettósítását és deportálását. A történészek egyik tábora szerint a náci vezetés azért döntött egy szövetséges ország megszállása mellett, hogy befejezze az Endlösung művét, hogy leszámoljon a kontinentális Európa legnagyobb, még életben lévő zsidó közösségével. Ehhez azonban az kellett, hogy a magyar állam közreműködjön a zsidók összegyűjtésében és az országból való elszállításában. Vannak azonban olyan történészek is – közéjük tartozik Randolph L. Braham –, akik szerint a szövetséges Magyarország német megszállását mindenekelőtt gazdasági és stratégiai célok motiválták, a „zsidókérdés megoldása” a katonai akciónak legfeljebb csak másodlagos célja volt. E szerint az álláspont szerint Eichmann és különítménye komolyabb eseten ellenállás vagy akár csak ellenkezés esetén a deportálásnál kevesebb – például „csupán” gettósítással és a zsidók kifosztásával – is beérte volna. De akárhogy is, abban mindkét tábor egyetért, hogy a magyar állam és társadalom viselkedése nagyban befolyásolta a végkifejletet: készséges magyar kollaboráció nélkül másképp alakult volna a magyar zsidók sorsa. Megkerülhetetlen tehát a kérdés: miért nem ütközött nagyobb ellenállásba, miért nem váltott ki nagyobb felháborodást a zsidóüldözés? Miért volt könnyű dolguk a megszállóknak 1944 tavaszán?

Elsősorban ezek a kérdések állították újra a történelmi kutatások és történetpolitikai viták középpontjába a Horthy-korszakot. Evidensnek

¹ R. L. Braham: THE POLITICS OF GENOCIDE. Columbia University Press, New York, 1981; magyarul: A MAGYAR HOLOKAUSZT. Gondolat, 1988.

² Ennek a vitának az összefoglalását lásd Kovács András: A MAGYAR HOLOKAUSZT ÉS A TÖRTÉNÉSZEK. in: Kovács András: A MÁSIK SZEME. Gondolat, 2008. 299–316.

látszott ugyanis, hogy a megszállást, sőt a világháborút megelőző évtizedek történetében kell keresni a magyarázatot a magyar állam és a magyar társadalom 1944-es viselkedésére – amit amúgy Bibó István híres tanulmánya a „zsidókérdésről” már hatvanöt évvel ezelőtt megállapított. A magyar holokauszt bekövetkeztének okairól folytatott korábbi vita tehát közvetlenül vezetett el azokhoz a kérdésekhez, amelyek felől K. Farkas Claudia könyve is vizsgálja a „zsidó létet” a zsidóellenes törvények Magyarországon.

K. Farkas Claudia nem hagy kétséget afelől, hogy a folytonosságot látja az 1919 utáni huszonöt év, a Horthy-korszakbeli „zsidópolitika” legfőbb jellemzőjének. *„A magyar zsidóság 1944-es tragédiájához vezető út egymást követő állomásait jelentették azok a törvények, amelyek a zsidónak minősítettek jogi státusát 1938-tól kezdődően újárendezték.”* (9.) De ez a folyamat nem a harmincas években kezdődött. A magyar középosztály már közvetlenül a háború után *„boldogulásának zálogául [...] kimondottan is a zsidó térhódítás törvényi korlátozását tekintette”* (20.). Ennek folyamán lett a numerus clausus, a zsidó egyetemi hallgatók számát törvényi úton korlátozó és ezzel az állampolgári jogegyenlőséget megszüntető első „zsidótörvény”. Bár a törvényt a 219 fős képviselőház csak 55 képviselő szavazatával fogadta el, a képviselők többsége és a vezető politikusok a szavazásban nem vettek részt, K. Farkas szerint a törvény vitája a látszat ellenére azt bizonyítja, hogy az a politikai elit nagy többségének akaratát tükrözte: *„A képviselők döntő többségének fejében kész volt a magyar–zsidó ellentét paradigmája.”* (21.) Ez a törvény volt az első, amely a magyar társadalomnak azt sugallta, hogy a jog eszközeivel, legitim módon lehet csoportokat megfosztani jogaiktól és kifosztani vagyonukból. A numerus clausus teremtette meg a későbbi zsidóellenes törvények ideológiai alapjait *„...az újabb zsidótörvények az általa kijelölt és kitaposott úton haladtak. Azonos gondolatívben helyezkednek el, szemléletbeli és módszerbeli azonosságokat tartalmaznak”* (23.).

K. Farkas lényegében taktikai engedményeknek tekinti azokat az intézkedéseket – például a numerus clausus 1928-as revízióját –, amelyek a bethleni konszolidáció időszakában azt a látszatot keltették, hogy véget ér az antiszemita kormánypolitika, és a zsidók számára helyreállnak a világháború előtti állapotok. Ezek az intézkedések és a későbbi megnyugtató meg-

nyilatkozások, mint Gömbös híres miniszterelnöki programbeszéde, amelyben bejelentette, hogy megváltoztatta korábbi, fajvédő álláspontját a „zsidókérdésben”, csak elleplezték a politikai felszín alatt zajló folyamatokat, és elaltatták a zsidók és szervezeteik veszélyérzetét. Az 1938-ban kezdődő zsidóellenes törvényhozás nem a semmiből bukkant elő, és nem is a szövetséges náci Németország erőltette azt a magyar törvényhozásra. Az egymás után elfogadott zsidótörvények egyenesen következtek abból a gondolatvilágból, amelyben a magyar politikai elit a világháború utáni gazdasági és társadalmi problémákról gondolkodott, és amelyben a megoldásokat kereste ezekre. Egybehangzóan Kovács M. Mária utóbb megjelent könyvének alapgondolatával,³ K. Farkas is úgy látja, hogy az antiszemita politika a Horthy-rendszer lényegi vonása volt, nem pedig annak következménye, hogy a rendszert fenntartó nem antiszemita és antiszemita csoportosulások küzdelméből végül is az antiszemiták kerültek ki győztesen.

Az 1938-at követő zsidóellenes törvényhozás történetét K. Farkas Claudia imponáló terjedelmű forrásanyag alapján tekinti át és ismereti. Parlamenti viták és levéltári dokumentumok, diplomáciai iratok és naplók, visszaemlékezések, valamint a korabeli – az 1938–39-es – sajtó szinte teljes anyagának, a vonatkozó törvények és rendeletek szövegének aprólékos feldolgozásából bontakozik ki a lesújtó kép: a kurzus valamennyi mérvadó politikai és egyházi aktora egyetértett abban, hogy a „zsidókérdést” sürgősen „meg kell oldani”, mégpedig jogkorlátozó törvényhozás és állami kényszerintézkedések révén. A kormányoldal, a szélsőjobboldali ellenzék, sok kisgazda – és a hozzájuk közel álló értelmiségiek – szövegeit végigolvasva érthetővé válik, hogy miért voltak oly gyengék, hatástalanok és menthetetlenül defenzívek azok érvei, akik a kurzus támogatóiként próbálták lassítani, módosítani és olykor enyhíteni az antiszemita törvényhozást. A „megoldás” útját illető nézetkülönbségek ugyanis másodlagosak voltak ahhoz képest, hogy a vita résztvevői voltaképpen egy nyelvet beszéltek: hasonlóan látták a „megoldandó problémát”, bár eltérően ítélték

³ Kovács M. Mária: TÖRVÉNYTŐL SÚJTVA. A NUMERUS CLAUSUS MAGYARORSZÁGON, 1920–1945. Napvilág Kiadó, 2012.

meg a „megoldás” politikai feltételeit és következményeit. Legfeljebb egy maroknyi szabadelvű és szociáldemokrata állt kívül ezen a szemantikai közösségen – és persze az érintettek, a zsidók, akiknek tanácsstalanságát, illúzióit, reménytelen szövetségkereső taktikáit és csalódásait kitűnően dokumentálja a szerző a zsidó szervezetek, a zsidó sajtó és zsidó személyiségek állásfoglalásait elemző fejezetekben.

Mint a német történetírásban például Götz Aly és Christian Gerlach,⁴ a magyar történészek közül pedig Kádár Gábor, Vági Zoltán⁵ és Ungváry Krisztián,⁶ K. Farkas is materiális, nagyon is földhözragadt motívumokkal magyarázza az antiszemita politikát, amelynek az ideológiai szölamok mögött leplezhetetlenül kikanalító célja a zsidó vagyonok, javak és társadalmi pozíciók megszerzése volt, ami egyben súlyos politikai és társadalmi feszültségek enyhítését is ígérte. „A magyar kormányzat vezetőit a faji törvényhozás bevezetésében 1938–1939-ben elsősorban [...] belpolitikai és gazdasági természetű indítékok vezették. Ezek egy része, mint például a zsidók vagyonának megszerzése és elosztása, nem volt nyilván kimondható, ezért ideológiai-szellemi érveket is felvonultattak. E jelszavak felvonultatásával a közvéleménnyel is el akarták fogadtatni a zsidótörvényeket. A magyar társadalom egy része mondhatni szinte »magyar megváltást« várt a diszkrimináló intézkedésektől.” (298.)

K. Farkas szerint a Horthy-kormányzatok nem álltak külső nyomás alatt, nem sodródtak szándékuk ellenére, történelmi véletlenek balserencés egybeesésének hatására az 1944-es végkifejlet felé, hanem ami a német megszállás után történt, már bele volt kódolva a megelőző évtizedek történéseibe: „Hogy mindez megtör-

ténhetett, a Horthy-éra antiszemitizmusát terheli a felelősség. [...] A zsidók visszaszorítását illetően Horthy rendszere nem tett semmit, amit eredetileg nem akart. Olyat sem tett azonban, amiről feltételezhető volt, hogy a társadalom nem támogatja. A magyar társadalom »befogadója« volt a zsidók »kirekesztésének.«” (331.)

K. Farkas könyvének üzenete egyértelmű és erős: az első világháború utáni összeomlás egy nagyrészt antiszemita társadalmat sújtott, amelynek ekkor hatalomra jutott politikai vezetői is nagyrészt antiszemiták voltak. Természetes, hogy ilyen körülmények között a viták az összeomlás súlyos következményeinek enyhítéséről, a nyomasztó társadalmi problémák megoldásáról az antiszemitizmus nyelvén folytak, és zsidóellenes politikába torkolltak. A magyar antiszemita politikusok nem akarták ugyan megölni a zsidókat, de a német megszállás után nem volt különösebben ellenükre, hogy mások elvégezzék a legpiszkosabb munkát. Magyarországon 1944 márciusában már nem volt olyan akadály a tömeggyilkossághoz vezető úton, ami megakadályozhatta volna az utolsó lépés megtételét.

Sejthető, hogy ezt a konklúziót nemcsak a Horthy-korszak mindenfajta apologetái utasítják majd vissza, hanem a korszakkal foglalkozó tekintélyes történészek közül is sokan leegyszerűsítőnek fogják tekinteni. Egy ideje már folyik a vita arról, hogy az antiszemitizmus valóban a korszak politikáját domináló uralkodó eszme volt-e, vagy csak a kor egyik – kétségkívül visszataszító – jellemzője; hogy valóban egyenes út vezetett-e a numerus clausustól a deportálásokig; hogy valóban egységes volt-e ebben a kérdésben a politikai elit. Ezek alapvető kérdések. A magyar „történészvita” elindulni látszik azon az úton, amelynek a német történészek már vagy harminc éve nekivágtak. Azonban hasonló eredményeket csak akkor fog hozni, ha nem történelmi köntösbe öltöztetett politikai és ideológiai csetepaték folynak majd e két és fél sorsdöntő évtized ürügyén, és ha a vitázó felek nem arra törekednek, hogy gyorstalpalt marxistaként, túlérzékeny érintettként, illetve szegénylős vagy elfojtott, latens antiszemitaként leplezzék le egymást, hanem forráskutatásra épülő és új tudást produkáló munkákat tesznek le az asztalra, mint amilyen K. Farkas Claudia könyve is.

Kovács András

⁴ Götz Aly: HITLERS VOLKSSTAAT. RAUB, RASSENKRIEG UND NATIONALER SOZIALISMUS. Fischer Vlg., 2005; magyarul: HITLER NÉPÁLLAMA – RABLÁS, FAJ HÁBORÚ ÉS NEMZETISZOCIALIZMUS. Atlantisz, 2012; Götz Aly, Christian Gerlach: DAS LETZTE KAPITEL. DER MORD AN DEN UNGARISCHEN JUDEN. DVA, Stuttgart, 2002; magyarul: AZ UTOLSÓ FEJEZET – A MAGYAR ZSIDÓK LEGYILKOLÁSA. Noran, 2004.

⁵ Kádár Gábor, Vági Zoltán: HULLARABLÁS. A MAGYAR ZSIDÓK GAZDASÁGI MEGSEMMISÍTÉSE. Jaffa Kiadó, Hannah Arendt Egyesület, 2005.

⁶ Ungváry Krisztián: A HORTHY-RENDSZER MÉRLEGE – DISZKRIMINÁCIÓ, SZOCIÁLPOLITIKA ÉS ANTISZEMITIZMUS MAGYARORSZÁGON. Jelenkor, 2012.